

19. YY. BAŞINDA KÜLTÜR HAYATI VE BEŞİKTAŞ CEMİYET-İ İLMİYESİ

Prof. Dr. EKMELEDDİN İHSANOĞLU *

18. asırdan itibaren Batı devletleriyle siyasi münasebetlerin artması ve sıkı temaslar neticesinde yavaş yavaş Batı kültürü de Türkiye'ye girmiş ve fenne dâir eserler tercüme olunmaya ve bu eserlerden istifade ile yeni eserler yazılmaya başlanmıştır.

Tanzimat'tan sonra Avrupa kültürünün hızla yayılması hakkında oldukça geniş araştırmalar ve incelemeler bulunmaktadır. Ancak, Tanzimat dönemi kültür, eğitim ve ilim anlayışını hazırlayan Tanzimat öncesi (18. asrın sonları ve 19. asrın başlarındaki) kültür, eğitim ve bilim hayatı incelenmeye muhtaçtır.

Bu devirde daha önce tesis edilmiş olan ilim, eğitim ve kültür müesseseleri yanında, 1773'de Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn, 1795'de Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn, 19. asırda Cerrahhâne, Tıbhâne ve Tıbbiye Mektebi, gibi Batı tarzı eğitim yapan müesseseler de kurulmuştur. Bu kurumlarda, medreseden yetişmiş, ancak daha sonra çeşitli yollarla yeni ilimler konusunda bilgilerini geliştirmiş, yabancı dil öğrenmiş müderrisler görev almış ve bilinçli bir şekilde Avrupa ilminin Türkiye'ye girmesine vasıta olmuşlardır. Bunlar arasında Gelenbevi İsmail Efendi, Bulgarizâde Yahya Naci Efendi, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve kardeşi Abdülhak Molla sayılabilirler.

Bu sebeplerden dolayı inceleyeceğim bu dönem bir değişme, bir istihale devresidir. Bu geçiş döneminde entelektüel ve sosyal hayatta toplumun daha önce bilmediği bir takım problemler de ortaya çıkmıştır. Bu devirde, münevverler bir takım kanallardan Batı kültür ve bilimiyle temasta bulunmuşlardır. Bundan başka bir çok sahada yenilik hareketlerinin devlet tarafından benimsenip uygulanmasına çalışılmıştır.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı ve İslâm Tarih, sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Genel Direktörü.

Bu araştırmanın amacı III. Selim'in son yılları ile II. Mahmud saltanatı yıllarını içine alan dönemde Osmanlı Devleti'nde özellikle eğitim ve kültür faaliyetlerini bir nebze ortaya çıkarmak ve bu döneme bir açıklık getirmektir.

Bilindiği üzere klasik Osmanlı eğitim sisteminde en büyük rolü medreseler ve Enderûn mektebi üstlenmişlerdir. Osmanlı devletinin adli, askerî ve idarî görevlileri bu kurumlardan yetişmektedir. Bürokraside ise her kalemde şakird, halife, kâtip hiyerarşisi takip edilerek ihtiyaç duyulan elemanlar yetiştirilmiştir. Merkez ve taşra idarî teşkilâtında vazifeliler umumiyetle Enderûn'dan yetişen askerî menşe'li kişilerdir. Ancak bunların bütün imparatorluğa kâfi geldiği düşünülemez. Şu halde içlerinde, şairler, müellifler, âlimler ve büyük idareciler bulunan ve imparatorluğu idare eden bu adamlar nasıl yetişmişlerdir? Hiç şüphesiz bilinen resmî eğitim kurumları dışında eğitim gören ve kendi kendine yetişen birçok zevât önemli devlet görevlerine getirilmiş ve büyük bir boşluğu doldurmuşlardır.

Osmanlı toplumunda medrese ve Enderûn Mektebi'nde yapılan resmî tahsil yanında umumiyetle câmiler, tekkeler, kütüphâneler, vezirlerin, zenginlerin ve âlimlerin konakları gibi merkezlerde bir takım eğitim ve kültür faaliyetlerinin varlığı bilinmektedir¹.

Bu gelenek içerisinde olagelen eğitim ve kültür faaliyetleri bir yönü ile de resmî tahsilin tamamlayıcısı niteliğindedir. 19. asırda bu merkezlerde hali vakti müsâit ilmî kudreti mevcut olan ulemâ, durumuna ve ihtisasına göre kendisine müracaat edenlere hiç bir karşılık beklemeden ders verir ve bu sûrette talebe yetiştirirlerdi. 18 ve 19. asırlarda bu şekilde yetişen ilim ve devlet adamlarından, Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, Fehim Efendi, Tevhid Efendi, Safvet Efendi, Cevdet Paşa, Ahmed Sadık Ziver Paşa, Kabulî Mehmed Paşa, Nusret Paşa vs. isimleri sayabiliriz. Yine bu sûrette ders veren hocalar arasında Neşet Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi (1205/1791) Palabıyık Mehmed Efendi (18. asır sonları) Müftüzâde Mehmed Efendi gibi isimleri zikredebiliriz.

Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi'nin talebelerinden Muzıkay-ı Hümâyûn Binbaşısı Emin Efendi tarafından tertip edilen menakıbından² bu gelenek hakkında bir kaç misal vermekte fayda vardır. Bu eserde Kethüdazâde'nin deslerinde anlattıkları ve günlük hayatındaki davranışları ile devrin sosyal ve kültürel hayatı hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

¹ Osman N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, İstanbul 1977, s. 376.

² *Menakıb-ı Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi*, tertip eden Emin Efendi, 2. baskı, İstanbul 1305, s. 218.

Devrin ileri gelen ulemâsından Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, resmî görevlerden ziyâde halka ders vermekten hoşlanan ve gençliğinden ölünceye kadar bu sûrette ders verip talebe yetiştirmiş bir zattı. “İran’da, Turan’da talebem vardır” diyerek yetiştirdiği talebelerin çokluğunu ve bunlar arasında çok uzak yerlerden gelenlerin de olduğunu söylemektedir. Emin Efendi’ye göre “O vakitler rüştiye ve mekâtib-i mîriyeler olmadığından, Farsî, Lugat, Hesab, Hendese, Heyet, Nücum-ı küre ve fûnûn-ı sâireyi okuyacak şehriyer (İstanbul’da talebeler) böyle kıyı köşe hoca efendiler ararlar, bulurlar ve okurlar idi”. Emin Efendi, “Hoca Efendimiz her ilmi okutur idi. Şehriyerden başka şuhûr-ı selâse (Receb, Şaban, Ramazan) dersler kesiminde medreselerden müntehi talebeler dahi gelip Beşiktaş civarında mahsus odalar tutarlar, cevâmide (camilerde okutulan dersler ve hocaları için bk. C. Paşa Tezakir) olmayan ulûm ve fûnûn okurlar idi” demektedir. Kethüdazâde Arif Efendi, kendisi dahi bu şekilde konaklarda tahsil görmüş bir çok hocadan ders alarak yetişmiştir³.

Meselâ, Hoca Efendi’den “Küre” (Astronomi) dersleri almak üzere birkaç kişi müracaat etmiş ve Beşiktaş’ta odalar tutarak ders görmüşlerdir. Hoca Efendi, bu talebelere Dünya’nın yuvarlaklığı hakkında ders vermiştir⁴. Müslüman talebelere yönelik olan bu geleneğin dışında Kethüdazâde’nin kendisine has şahsiyetini ve dünya görüşünü, toleransını gösteren farklı bir eğitim ve kültür anlayışı içerisinde, “mîl-i sâireden İslâmiyet üzerine” ders görmek isteyenlere dahi aynı şekilde ders vermiştir⁵.

Konaklarda devam edegelen derslerin nasıl başladığına ve devam ettiğine dâir aşağıdaki örnek açıklayıcı mahiyettedir.

Emin Efendi ilk derse başladıkları günü şöyle anlatmaktadır: “Beşiktaş’ta Karşlı Efendi’den⁶, şerikim Mehmed Efendi ile beraber Sarf cümlesini okurken şerikim iştmiş ki Kethüdazâde Efendi derler keskin bir hoca varmış; fakire o hocaya gidelim dedi. Bir sabah erkenden kalktık vasıtasız, sora sora Beşiktaş’ta Uzuncaova’da devlethânelerini bulduk usul usul kapısını çaldık. Zira hoca kapısı pek pek (sert sert) çalınmaz. İşttiler, köşe penceresinden baktılar ne isterseniz? dediler. Hoca efendi burada mı? dedik. Ne yapacaksınız? dediler. Derse başlayacağız dedik. İyi durum geleyim dediler. Kapılarının ipi yok, kapıyı açmaya kendileri indiler”. Daha

³ *Menakıb*, 2. bsk., s. 218.

⁴ *Menakıb*, 2. bsk. s. 231.

⁵ *Menakıb*, 2. bsk. s. 282.

⁶ *Menakıb*, 2. bsk. s. 189.

sonra içeriye giren talebeler üst kata çıkıp odaya girerler. Emin Efendi bu odayı ve oturuşlarını şöyle anlatıyor. “Odaya girdik. Moskov bezinden bir döşek, anın üzerine oturdular, biz dahi karşlarına tahtanın üzerine oturduk, o döşegün yukarı başında biraz kitaplar yığılı idi”. Emin Efendi Kethüdazâde’nin ne okuyacaksınız sorusu üzerine “Pend” okuyacağız demişler ve kitaplarını çıkarıp hemen derse başlamışlardır ⁷.

Anlaşıyor ki, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. asrın ilk yarısında medrese ve Enderûn eğitimi yanında câmilerde ve konaklarda sürdürülen eğitim faaliyetleri de bulunmaktadır ⁸. Bu dönemin kültür ve ilim hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için bu tür faaliyetlerin geniş bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Özellikle 19. asrın ilk çeyreğinde medreseden mezun olmuş olanlar veya şuhûr-ı selâsede ilimlerini geliştirmek isteyen talebeler câmilere ve muhtelif hocalara giderek ders görürlerdi ⁹.

Bu talebeler umumiyetle medresede okutulanların bir devamı niteliğinde olan ve Ulûm-ı âliye ve Ulûm-ı ‘âliyeden hocalara giderek ders görürlerdi. Bu dersler arasında önce Ulûm-i arabiye, Mantık, Arûz, İlm-i âdab, Şehr-i akaid, Fıkıh, Tefsir, Havaşi mütalaası, Vaz’iyye, Burhan-ı Gelenbevî ve sâirleri sayılabilirler. Bu talebelerin resmî tahsilin dışında ders görmelerindeki asıl gaye daha çabuk mezun olmak, bir çok hocadan ders görüp ilim irfan sahibi olmak, bir de ulûm-i cüziyye (Riyâziye, Hesap, Cebir, Geometri, Felsefe vs.) derslerini meşhur hocalardan okuyup icazet almak olsa gerektir ¹⁰.

Bu talebeler umûmiyetle Fatih ve civarında odalar tutular ve derslere, Fatih, Süleymaniye, Şehzâdebaşı, Fatih Nişancıları câmileri ve Saraçhâne yakınında Dülgeroğlu Câmii’nde devam ederlerdi ¹¹. Bunlar arasında “ehl-i kıyam” ¹² denilen hakikaten çok iyi yetişmiş talebeler de bulunmaktaydı ¹³.

⁷ *Menakıb*, 2. bsk. s. 190.

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkirinde ve Fatma Aliye Hanım’ın eserinde bu hususta birçok örneklerin bulunması bizi bu şekilde düşünmeye sevk etmiştir*. bk. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Hazırlayan Cavid Baysun, cüz 40, Ankara 1967; Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve zamanı*, İstanbul 1332, s. 4-25.

⁹ *Tezâkir*, cüz 40, s. 7.

¹⁰ *Tezâkir*, cüz 40, s. 9-11.

¹¹ *Tezâkir*, cüz 40, s. 9-11.

¹² “Okudukları hocayı yetersiz bularak başka hocalardan ders almak maksadıyla dersi terken talebeler”, *Tezâkir*, cüz. 40, s. 12.

¹³ *Tezâkir*, cüz 40, s. 12.

Câmilerde tamamen Ulûm-ı âliye ve Ulûm-ı ‘âliye derslerine devam eden talebeler medreselerde kısmen de olsa “tarz-ı kadim üzre Hesab, Cebir, Hendese, Heyet ve sâir fûn-ı hikemiye” okuyorlardı. Ancak riyaziyat ile meşgul olanların çok az olduğu, bunların ekser vakit tayin etmek için “rubu” risalelerini okumakla iktifa ettikleri söylenmektedir ¹⁴.

Mesnevi okumak isteyen talebeler mevlevihânelere ve tekkelere devam ederlerdi. O zamanın Çarşamba’daki Mehmed Murad’ın post-nişini olduğu tekke ile Kocamustafapaşa’daki tekke çok meşhurdu ¹⁵.

18. ve 19. asırlarda İstanbul’da ulemâ belirli semtlerde odaklaşmış bulunmaktadır. Umûmiyetle Ulûm-ı ‘âliye ve Ulûm-ı âliye dersleri veren bazı hocalar, Fatih ve civarında yerleşmiş olup, buralarda bulunan câmilerde veya konaklarında ders vermekteydiler. Diğer bir grub ise elimizde yeterli deliller olmamasına rağmen Menakıb’ta geçen “Riyaziye, Fen, Hesap, Cebir, Hendese, Nücûm, Felsefe vesâir fen dersleri görmek isteyenler Beşiktaş’a gelir mahsus odalar tutarak hoca efendilerden ders görürlerdi” ¹⁶. Bu ibare, Beşiktaş’ta da özellikle fen derslerinde şöhretli bir kısım ulemânın yerleştiği kanaatini uyandırmaktadır.

Ayrıca şair, edib, münşi ve mutasavvıflar Fatih, Sultanselim ve Karagümrük semtlerinde bulunan konaklarında ders verirlerdi ¹⁷.

Beşiktaş semti, Kanunî devrinden itibaren çok revaç görmüş, devlet ricâli ve sâir zevat buraya gelip yerleşmişlerdir ¹⁸. 17. asırda bir seyyahın eserinde, özellikle Beşiktaş sahillerinde müftülük ve kadıaskerlik yapmış ulemâ efendilerin yalılarının bulunduğu ifade edilmektedir ¹⁹. Ulemânın Beşiktaş sahillerinde oturmaları 18. ve 19. asırlarda da devam etmiştir. 18. asrın sonlarına doğru 1757 ve 1767 yıllarında Beşiktaş, Ortaköy ve Kabataş taraflarında gayri müslimlerin boş arsalara yeniden konak inşasının yasaklanmış olması ²⁰ buralarda Müslüman ahalinin çoğalmasına vesile olmuştur. Ancak daha önceden buralara yerleşmiş bulunan gayri müslim

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ *Tezakir*, cüz. 40, s. 13.

¹⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 218.

¹⁷ “Ol vakit Fatih civarında pek çok ulemâ ve fudalâ olduğu gibi Fatih’ten Sultan Selim’e ve bir taraftan Karagümrük’e kadar bu arada pek çok erbab-ı şîir-ü inşa var idi.” *Tezakir*, cüz 40, s. 15.

¹⁸ M. Tayyib Gökbilgin, “Boğaziçi”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1970, s. 676.

¹⁹ “Beşiktaş”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V., s. 2564.

²⁰ M.T. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 676.

teb'a ile aralarında bir kültür alışverişinin varlığı²¹ ve netice itibariyle Avrupa'da gelişen yeni kavramlardan haberdar oldukları söylenebilir.

Beşiktaş semtinde 19. asrın başlarında yüksek rütbeli bir grup ilim adamının oluşturduğu serbest ve ileri görüşlü entellektüel bir muhitin varlığından bahsedebiliriz. Burada, daha sonraki nesiller tarafından "Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyesi" (kısaca B.C.I) adı ile tanınan bu grubu detaylı bir şekilde incelemeye tâbi tutacağız ve bu açıklamalar boyunca buna yanlıştır yorumlara sebebiyet vermemek için hep "Beşiktaş Grubu" adı ile zikredeceğiz.

Beşiktaş Grubu hakkında elimizde üç kaynak bulunmaktadır. Bunların birincisi Menakıb-ı Kethüdazâde²² ikincisi Tarih-i Cevdet²³ ve üçüncüsü Tarih-i Lütfi²⁴'dir. Ayrıca grubun bir üyesi olan Melekpaşazâde Abdülkadir Bey hakkında, grubun 1826 yılında Devletçe nasıl değerlendirildiğini açıklayan yeni bir belgeye rastlanmıştır²⁵.

Beşiktaş'ta bir araya gelerek Ferruh Efendi konağında talebeye ders veren bu grub için Kethüdazâde'nin talebelerinden Arif Efendi şunları naklediyor "... Beşiktaş Mevlevihânesi eski şeyhi Kadri Efendi Ortaköy mezhibi der idi, muradı Ortaköy'de yalıları olan Ferruh İsmail Efendi ile Melekpaşazâde Kazasker Kadri Bey'e ve Hoca Efendi hazretlerine ve daha oraya devam eden ehl-i dillere ta'riz idi. Çünkü Ortaköy'de Ferruh İsmail Efendi ile Melekpaşazâde Kadri Bey'in yalıları ehl-i diller mecma'ı ve sühan-şinâslar merkezi idi"²⁶.

Cevdet Paşa ise Beşiktaş Grubu ile ilgili malûmatı 12 ciltlik tarihinin son cildinde vermektedir. Cevdet Paşa "gariptir ki bu sırada Anadolu Payelilerden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ve Mekke-i Mükerrerme payelilerinden Vak'anüvis-i sabık Şanizâde Mehmed Ataulah Efendi ve Şikk-ı sâlis defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi bektâşilikle itham

²¹ *Menakıb*, 2. bsk. s. 130, 148.

²² Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi'nin talebesi Emin Efendi tarafından tertip edilen *Menakıb-ı Kethüdazâde*, ilk baskısı 158 sayfa olarak 1294/1877'de tab' olmuştur. Genişletilmiş ikinci baskısı 345 sayfa halinde 1305/1887-88 tarihinde basılmıştır.

²³ Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Tarih-i Cevdet*" 12 cilt olup birinci baskısının ilk cildi 1271 (1856) son cildi 1301/1883-84 tarihlerinde tab' olunmuştur.

²⁴ Ahmed Lütfi Efendi'nin eseri *Tarih-i Lütfi*'nin I. cildi 1290/1873'de tab' olunmuştur.

²⁵ 4 Zilhicce 1241/10 Temmuz 1826 tarihli Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi işaretiyle ve Evail-i Zilhicce 1241/7-16 Temmuz 1826 tarihli hüküm müsveddesi: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Adliye, No. 2002, 2002/1.

²⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 224.

olunarak birer mahale nefyedildiler. Bu zatlar ekser vakit birlikte düşer kalkarlar idi. Çünkü o zaman Beşiktaş tarafında bir cemiyet-i ilmiye olup heveskâr-ı ulûm ve maarif olanlardan her kim tedrise tâlib olur ise anı talim etmeği veya ettirmeyi müteahhid imişler”²⁷ demektedir.

Ahmet Lütü Efendi de tarihinde “Etvar-ı lâubaliyâne ile marûf olan bazı zevat bektâşilik nâmıyla Der-saadet’ten teb’id kıldılar. Bulardan bir takım zevat ki Ortaköy’de yalıları olup daima birleşirler ve meclislerine bilmedikleri kimseyi kabul etmezler ve zâhirde ehîbbâ tarzında görüşürler ise de mânâda meclisleri âdeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi”²⁸ demektedir.

Cevdet ve Lütü tarihlerinde bu grup için “cemiyet-i ilmiye” tabiri kullanılmış iken Menakıb’ta cemiyet lafzının geçmediği açıkça görülmektedir. Bu eserlerde cemiyet tabirinin kullanılış şekline ve sözlerin gelişine bakacak olur isek, burada bugünkü mânâda bir ilmî cemiyetin kastedilmediği görülür. Zira Cevdet Paşa bu hususta verdiği malumâtın sonunda “... ol vakte yetişmiş zevattan istima” olunmuştur”²⁹ diyor; buradan grubun adının sonradan “cemiyeti ilmiye” olarak zikredildiği anlaşılmaktadır. Keza, ilerde göreceğimiz gibi Şeyh Mehmed Murad’ın tekekesine de “Darü’l-fünûn idi”³⁰ demektedir. Yine Lütü Efendi yukarıda zikrettiğimiz gibi “âdeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi”³¹ diyerek bu iddiayı desteklemektedir.

Bu durumda, Beşiktaş grubu’nun ve konaklarda devam ettirilen bu faaliyetleri o zaman var olmayan ancak daha sonraları (1851’de kurulan Encümen-i Dâniş, 1861’de kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) oluşan ilmî cemiyetler gibi kabullenmek kanaatimizce doğru olmaz. Nitekim Cemiyet-i ilmiye şeklinde düşünen bazı tarihçi ve yazarlar büyük tenakuza düşmüş ve bu fikrin çok daha erken başladığı kanaatine sahip olmuşlardır.

²⁷ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

²⁸ Ahmed Lütü Efendi, *Tarih-i Lütü*, c. I, Dersaadet, 1290, s. 168-69.

²⁹ “Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesine Bektaşilik rengi vererek bu kere anı (Şanizâde) ve anın sebebiyle Kadri Bey’i ve Ferruh Efendi’yi dahi nefyettirmiş olduğu ol vakte yetişmiş olan zevattan istima’ olunmuştur”, *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 214.

³⁰ 19. asrın mütefekkirlerinden Cevdet Paşa bu tekkede Şeyh Mehmed Murad’tan mesnevi dersi almış ve bu sohbetlerde sıkça bulunmuş bir zattu, Buraya “Dar’ül-fünûn idi” tabiri Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi gibi sonradan Cevdet Paşa tarafından uygun görülmüştür: *Tezâkir*, cüz 40, s. 13. F. Aliye Hanım, *a.g.e.*, s. 19.

³¹ *Lütü tarihi*, c. I, s. 169.

Cevdet Paşa tarafından ortaya konulan bu cemiyet imajı ilk olarak Ebüzziya Tevfik Bey tarafından aynen kabul edilmiş ve Cevdet Paşa'dan iktibasla bazı mülâhazalar eklenerek neşredilmiştir³².

Daha sonra Mahmud Cevad bey "Birinci mahfel-i ilmiye" olarak addettiği bu grub için Cevdet Paşa'dan naklen Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi ünvanını kullanmakta ve her ne kadar "mahfel'i ilmiye" tabir ediyorsa da bunu Encümen-i Dâniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi bir ilmi cemiyet olarak görmektedir³³.

Değerli tarihçilerimizden merhum İsmail Hakkı Uzunçarşılı bir makalesinde, Beşiktaş grubundan bahsederken Beşiktaş veya Ortaköy Cemiyet-i ilmiyesi demekle ve konakların buldukları mahale göre Ortaköy Cemiyet-i ilmiyesi de denilebileceğini söylemektedir³⁴.

Daha sonra bazı tarihçiler ve yazarlar Cevdet Paşa'nın bu cemiyet imajını devam ettirmişlerdir. Bunlardan Reşat Ekrem Koçu Ortaköy Cemiyet-i ilmiyesi³⁵, derken Türkiye Ansiklopedisinde "Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi"³⁶ denmektedir. Bütün bu yazılarda ana kaynak Cevdet Paşa'dır.

Ancak bunların dışında, eldeki kaynakların elverdiği bilgilerin ötesine giderek bazı mubalâğalı görüş ve fantaziler şeklinde tezahür eden yazılara da raslanmaktadır.

Cemal Kutay'ın Beşiktaş grubu ile alakalı yazısı, buna en bariz örneği teşkil edebilir³⁷. Nitekim yazar : Cemiyet'in 18 Ağustos 1820 tarihinde Kethüdazâde'nin sahil sarayında kurulduğunu ve II. Mahmud'un bunu gizli tutulmak kaydıyla bir fermanla tasdik etmiş olduğunu ileri

³² "Devletlü Cevdet Paşa'nın tahririne memur oldukları tarihin hatimesi olup bu kere neşrolunan 12. cildinde tesadüf ettiğimiz bir fıkradır ki tarih-i maarifimizi tezyin edecek tahkikattan bulunduğu hissiyetiyle tenkihen mecmuamıza naklonuldu": Ebüzziya Tevfik, *Mecmuay-ı Ebüzziya*, c. II, cüz 39, sene 1302, s. 1236-39.

³³ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcratı*, c. I., Matbaay-ı Amire 1338, s. 69.

³⁴ Buradaki yorum dahi bize Beşiktaş grubunun adının sonradan konduğu ve bunun kesin olmadığı hakkında bir ip ucu vermektedir. İ.H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricâlınden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi", *T.T.K. Belleten*, c. XX/79, Ankara 1956, s. 507 ve sonrası.

³⁵ "Beşiktaş Cemiyeti ilmiyesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V., İstanbul 1961, s. 2574-75.

³⁶ "Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi", *Türk Ansiklopedisi*, c. VI., Ankara 1953, s. 245.

³⁷ On mübarek adam adı altında yazdığı bu yazıda cemiyet azalarını kasdetmektedir. Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, c. I, İstanbul 1975, s. 198-125.

sürmektedir. Bu bilgi referans olarak gösterilen (Menakıb I. baskı s. 56) yerden tamamen farklıdır³⁸.

Osmanlı Arşivlerinde bu döneme ait Hatt-ı hümayûn, Cevdet tasnifleri ve sâir tasniflerde yapılan taramalar sonunda böyle bir vesikaya tesadüf edilememiştir. Aynı zamanda ne Cevdet Paşa'da ne de Menakıb'ta toplantıların Kethüdazâde'nin yalısında yapıldığına dâir bir malumât vardır.

Yine C. Kutay'ın ileri sürdüğü iddialar arasında Melekpaşazâde için "Doğu dillerinden başka Fransızca, Latince ve Yunanca bilir" denmektedir³⁹. Biz Melekpaşazâde'nin Fransızca bilmediğini Kont Raczynski'nin kendisiyle tercüman vasıtasıyla görüşmesinden biliyoruz⁴⁰.

İsmail Ferruh Efendi için "Berlin, Viyana, Paris, Londra ve Petersburg sefiri idi"⁴¹ denmektedir. Bilindiği üzere Ferruh Efendi sadece Londra'da sefirlik yapmıştır⁴².

"Cemiyet-i ilmiye müessisleri, şahsi akibetlerinden değil; bilinmesi ve yayılması memleket ve fert hayrına ilimlerin reddinden endişeli idiler. Bu sebeple gayeleri malûm oluncaya dek mahfi kalmakta mecbur idiler⁴³". Bu ibare için verilen referansa bakıldığında alakalı en ufak bir bilgiye tesadüf edilememiştir⁴⁴.

B.C.İ.'nin "risaleler ve kitaplar basmak üzere büyük bir matbaa kurmaya teşebbüs ettikleri ve II. Mahmud'un dahi bu hususta kendilerine ferman verdiği ancak biraz daha beklemelerini tavsiye ettiği" şeklinde verilen malûmat gösterilen kaynaklarda bulunmamaktadır⁴⁵.

³⁸ *Örtülü Tarihimiz*, s. 98-99; *Menakıb*, s. 56'da ise gerek 1294 baskısında-ki Cemal Kutay bu baskısını kullandığını belirtmekte-gerekse 1305 baskısında "Eğri Seferi" anlatılmaktadır.

³⁹ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 102 Bu hususta verilmiş olan referans *Menakıb*, s. 296'da hiç bir alaka bulunamamıştır. Üstelik, Cemal Kutay'ın kullandığını söylediği 1. baskısı sadece 158 sayfadır. *Menakıb*, 2. baskısı, s. 296'da, batılılar ve arılar hakkında hikayeler vardır.

⁴⁰ Kont Raczynski Polonyalı bir arkeolog olup 1814'te İstanbul'a gelmiş ve bazı zevatla görüşmüştür. Bunlar arasında Melekpaşazâde de vardır; Edward Raczynski, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, Çev. Kemâl Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 61-62.

⁴¹ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 103.

⁴² Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1831*, Ankara 1968, s. 35

⁴³ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁴ Referans olarak verilen *Menakıb*, 1. ve 2. bsk., s. 83'de böyle bir bilgi görülmemiştir.

⁴⁵ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 114, Referans olarak *Menakıb*, 1. bsk., s. 17 ve *Tezakir*, cüz 37 gösterilmişse de buralarda da böyle bir bilgi yoktur.

B.C.İ. ile ilgili yazısında Kutay'ın bunlara benzer değerlendirmeleriyle doludur.

“Kethüdazâde, doğu dillerinden gayri Fransızca, Latince, Eski Yunanca, Almanca'yı yetki ile biliyordu. Fransızca'yı bir cizvit papazından yedi senede öğrenmişti. Kimya gibi çağ bilimlerini biliyordu”⁴⁶ şeklinde mubalâğalı ve hiç bir kaynağa dayanmayan kısımlar da vardır.

Bir diğer örnek “müsbet ilimleri aralarında şöyle bölüşmüşlerdi. Melekpaşazâde Abdülkadir Bey eski Yunan ve Latin Felsefesi İsmail Ferruh Efendi Astronomi, Fransızca, Süleyman Fehim Efendi Doğu ve Batı Edebiyatı tarihi, Kethüdazâde Genel Felsefe ve Matematik, Şanizâde Tıb, Biyoloji vs. dersleri vermekteydiler”⁴⁷.

Cevdet Paşa tarihinde bahsedilen bu zevatın “Beşiktaş tarafından bir cemiyet-i ilmiye” olmaları ve Lütfi Efendi yine bu zevatın toplantılarını “adeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi” demesi sonraki yazarların bu “cemiyet” imajını daha ileriye götürmelerine sebep olmuştur. Ancak bugünkü anladığımız mânâda “cemiyet” kelimesi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, ilk olarak, 1845'te kurulmuş olan “Meclis-i Muvakkat”ın hazırlamış olduğu tarihsiz bir raporda görülmüştür⁴⁸. Daha sonra, 11 Şubat 1851 tarihli Meclis-i Maarif-i Umûmiye raporunda Encümen-i Dâniş için kullanılmıştır. Burada cemiyet tabirinden bir topluluk değil, ancak “... ammeye ehemm-ü elzem olan kitapların bir an akdem vücuda getirilmesi için eshâb-ı hüner ve maarifetten mürekkep bir cemiyetin teşkiline lüzüm görünerek”⁴⁹ ibaresinde, ifade edilmek istenenin bir tüzel kişilik olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Türkiye’de “Cemiyet” adı ile tanımlanan ilk ilmi kurulun Encümen-i Dâniş olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha sonraları bu tarz bir çok cemiyet kurulmuştur. Meselâ, Encümen-i Dâniş'ten sonra 1856'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahâne, 1861'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, 1862'de Cemiyet-i Kitabet, 1864'te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 1865'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, 1880'de Cemiyet-i Eczacıyan der Asitâne-i Aliye ve kısa bir süre için Tercüme Cemiyeti kurulmuş olduğunu görüyoruz.

⁴⁶ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 104 referans olarak *Menakıb*, c. II, s. 54 verilmiştir. Bilindiği gibi *Menakıb* tek cild halinde iki defa basılmıştır. Kethüdazâde hernekadar Fransızca derslerine başlamış ise de yeteri kadar derslere devam etmemiştir. Bu yüzden Fransızca bildiğini kesin olarak söyleyemeyiz: *Menakıb*, 2. bsk., s. 259.

⁴⁷ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 112-113, referansta bulunmadığı gibi bunlar tamamen muhayyeldir.

⁴⁸ Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975, s. 33.

⁴⁹ K. Akyüz, *a.g.e.*, s. 46.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Beşiktaş grubu, bahsolunan tarihlerde İstanbul kültür hayatında olmayan bir müessesenin mevcut farz olunmasına ve daha sonra kurulmuş olan yukarıda zikrettiğimiz cemiyetlere bir nevi temel sayılmasına vesile olmuştur.

Bu konuda şimdiye kadar yapılan en makul izah tarzı Beşiktaşlı ulemâ grubunun faaliyetlerinin bir nevi “salon” şeklinde olanıdır⁵⁰.

Aslında, bu grubun faaliyetleri biraz değişik de olsa aynı dönemde yani 18. asrın sonları ve 19. asrın ortalarına kadar devam eden ve konaklarda yapılan kültür ve eğitim faaliyetlerinden tamamen farklı değildi. Ancak bazı yönlerden yaptıkları faaliyet ve beraberlikleri o zamana kadar bu sahada rastlanmayan bir nevi tüzel kişilik görünümünün yaratılmasına yol açmıştır. Bunun da Osmanlı kültür ve eğitim tarihi açısından ehemmiyeti olduğu muhakkaktır. Dönemin kültür tarihini bütünüyle incelenip açığa kavuşturulmasından sonra bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

Şimdiye kadar açıklığa kavuşmamış, medrese ve Enderûn’un dışında faaliyet gösteren, resmî olmayan eğitim ve kültür merkezlerinin çok mühim fonksiyonları olduğunu daha önce belirtmiştik. Meselâ Cevdet Paşa, 1845 yılında Çarşamba pazarında Şeyh Mehmed Murad’ın post-nişini olduğu tekke için adeta bir dârü’l-fünûn idi demektedir⁵¹. Burada her türlü ilim ve maarif tahsil olunurken aynı zamanda devrin ileri gelen rical ve zevatı toplanarak sohbetlerde bulunup ders görürlerdi. Padişah Abdülmecid dahi, ramazanda bir gün iftarını burada Şeyh Mehmed Murad’ın misafiri olarak yapmıştır⁵².

Bu konaklarda yapılan toplantılar arasında geceleri bir araya gelerek politik mahiyette sohbetlerde bulunanlar da vardı. Bu konaklarda ilim, eğitim, entellektüel ve kültürel faaliyetlerin dışında günlük hadiseler ve siyasi meselelerin de görüşüldüğü söylenebilir⁵³.

Beşiktaş civarında farklı tarihlerde toplanmaya başlayan birbirine yakın yalılarda oturdukları üç kaynakta da zikredilen bu grubun faaliyetlerine başladığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Mevcut bilgileri

⁵⁰ Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve zamanı*, s. 19.

⁵¹ 19. asrın mütefekkirlerinden Cevdet Paşa bu tekkede Şeyh Mehmed Murad’tan Mesnevi dersi almış ve bu sohbetlerde sıkça bulunmuş bir zattu. Buraya “Dar’ül-fünûn idi” tabiri Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi gibi sonradan Cevdet Paşa tarafından uygun görülmüştür: *Tezakir*, cüz 40, s. 13., F. Aliye Hanım, a.g.e., s. 19.

⁵² *Tezakir*, cüz 40, s. 13.

⁵³ *Menakıb*, 2. bsk. s. 143.

değerlendirerek grup mensuplarının bir araya ne zaman geldiklerini tahmin etmek mümkündür. Beşiktaş grubuna mensub hocaların konaklarının bulunduğu mevki Beşiktaş ile Ortaköy arasındadır. Tedkik ettiğimiz dört Bostancıbaşı defterinde⁵⁴, Melekpaşazâde Abdülkadir Bey'in yalısı ile Tarakçızâde (Şanizâde) Ata (ullah) Efendi'nin yalısı birbirine çok yakındır. Bu iki yalı arasında Cağalzâde Ali Bey'in eniştesi Adullah Efendi'nin yalısı bulunmaktadır. Mevki olarak Yahya Efendi deresi ve iskelesi ile Ortaköy iskelesi arasındadır.

Ferruh Efendi'nin Ortaköy'de bir sahilhânesi olduğu muhtelif kaynaklarda kayıtlıdır⁵⁵. Grubun toplantılarına Ferruh Efendi yalısında başladığını kabul eder isek, bu tarihin 1815'ten sonra olması icab eder. Zira 1815 tarihine kadar tutulmuş olan 4 adet Bostancıbaşı defterinde Ferruh Efendi yalısının kaydına rastlanmamıştır. Bu da bize Ferruh efendi'nin 1815'ten önce Ortaköy'de yalısı bulunmadığını göstermektedir.

Grubun başkanı sıfatında bulunan İsmail Ferruh Efendi⁵⁶ 1797 senesinde sefaretle Londra'ya gitmiş ve üç yıl büyükelçilik göreviyle Londra'da bulunmuş ve 1800 yılı sonlarına doğru İstanbul'a dönmüştür⁵⁷.

İkinci üyesi vak'anüvis tabib Şanizâde Ataullah Efendi Ortaköy'de doğmuş olup burada bir sahilhânesi (yalı) bulunmaktadır⁵⁸.

⁵⁴ Birinci defter. 1802 tarihli Bostancıbaşı defteridir. Şevket Rado "Bostancı Başı defteri", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6, Temmuz 1972 (ilavesi s. 1-32); ikinci defter ise 1814-15 tarihlerinde tutulmuştur. "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VI., İstanbul 1963, s. 2979; Bostancıbaşı defterleri hakkında yapılan tezler: Beyhan Tuncer, *Bostancıbaşı Defteri'nin istinsahı ve indeksi*, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1950, s. 13a, 13b, 14a; Neriman Başeren, *Defter-i Bostancı*, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1951, s. 25a, 25b, 26a, 26b; Vuslat Sertel, *Defter-i Bostancı (Anadolu ve Rumeli sahilinde bulunan binalara dâir defter) istinsah ve index*, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1951, s. 21b, 22a, 22b.

⁵⁵ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144; *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213; *Lütfi Tarihi*, c. I, s. 97.

⁵⁶ *Tarih-i Lütfi*, c. I, s. 169.

⁵⁷ E. Kuran, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁸ Şanizâde Ataullah Mehmed Efendi, Şanizâde el-hac Mehmed Sadık Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi bilinmemekle beraber araştırmacılar genellikle, 1771'de doğduğunu savunmaktadırlar. 1200/1786 yılında medrese tahsilini ikmal etmiş ve ruusunu almıştır. 1203/1789 da babası "ordu kadısı" bulunmakla, onun maiyetinde uzun müddet ordularda dolaşmış 1231/1816'da Eyüp Kadısı olmuştur: F. Nafiz Uzluk, "Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi", *14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyla Monoğrafî*, s. 3. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son asır Türk şairleri*, c. I, İstanbul 1930, s. 111. Şanizâde medrese tahsilini tamamladıktan sonra Numan Naim Efendi'den Süleymaniye tıbbiyesinde tıp dersleri almıştır. Tıp tahsilinden sonra 1795'de açılan mühendishâneye devam ederek mühendisliği burada öğrenmiştir. Şanizâde'nin Mühendishâneye gidip orada okuduğu Charles Bossut (11.8.1730/14.1.1814)'un "*Cours*

Diğer üyelerden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ise sonradan Ortaköy'e gelip yerleşmiştir. Babası Melek Mehmed Paşa sağlığında, 1795 senesinde Ortaköy'de bir yalı almış olup Abdülkadir Bey dahi o sûrette Ortaköy'e gelmiştir. Bu yalı, babasının vefatından sonra kendisine miras kalmıştır⁵⁹.

Ferruh Efendi yalısının Ortaköy'de olduğuna dâir elimizdeki bütün kaynaklarda malumat vardır⁶⁰. Beşiktaş sahilindeki bu yalılar devamlı el değiştirmekte, kiracıları veya vârislerinin adlarıyla anılmaktadır. 1815 bostancıbaşı defterinde, 1802 tarihli deftere göre aynı bölgede daha fazla konak bulunmaktadır. Bu tarihler arasında yeni yalıların inşa edildiği veya yıkılıp yerine saray yapıldığı anlaşılmaktadır.

Complet de Mathematiques' adlı eserinden Türkçe'ye çevirdiği Hesap kitabının önsözünde yer almaktadır. Mühendishâneye devam ettiği sırada evvela İtalyanca daha sonra Fransızca öğrendiğini ve bu dilleri Ahmed Vefik Paşa'nın babası Rum asıllı, Bulgarizâde Yahya Naci Efendi'den öğrendiğini, Miyaru'l-etibba'nın önsözünde belirtmektedir: F. N. Uzluk, *a.g.e.*, s. 3-4. Ayrıca medresede Arapça-Farsça ve doğup büyüdüğü Ortaköy'de bulunan Rum ve Ermenilerden bu iki dili de öğrendiği bilinmektedir. 1786 tarihinde medreseden mezun olmasına rağmen ancak 1816 senesinde Eyüb Kadısı olmuş, Musiley-i Süleymaniye derecesiyle Çorlu müderrisliği payesi almış, 1817 senesinde Haremeyn Evkaf müfettişi olmuştur. Bu görevinde iki yıl kaldıktan sonra 15 Safer 1235'de/3 Aralık 1819 Vak'anüvisliğe tayin olunmuştur. Göreve başladıktan kısa bir müddet sonra hazırlamış olduğu mukaddimeyi padişaha sunmuş ve selefi Asım Efendi'de bulunan evrakı istemiştir. Bu mukaddime padişah tarafından çok beğenilmiştir. Ayrıca, Şanizâde'nin istediği belgelerin verilmesi için II. Mahmud'un iradesi çıkmıştır: Hatt-ı Hümayun, No. 1625. Şanizâde, tarihini II. Mahmud'un cülûs tarihi olan 1808'den itibaren kaleme alıp 1821'e kadar getirmiştir. 4 cilt halinde tertib ettiği tarihi daha sonra basılmıştır. Dördüncü cilt 9 ekim 1820'de son bulur. Hemen hemen 12 yıllık bir dönemi anlatır. Yazış tarzı ve kavrayışı ayrıca bir özellik göstermez. İfadesinde de seleflerinkinden daha az taassub görülür: F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 375. Şanizâde, devrin Osmanlı ulemâsı arasında en ileri seviyede olanıydı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve ansiklopedistlere çok yakın bir âlimdi. Birçok lisan yanında askerlik, matematik, fizik, tıp, astronomi, şiir, müzik, resim de çok bilgili bir zattı: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Political Thought*, Princeton 1962, s. 231. Hekimbaşı Behçet Efendi'nin, hasedlerinden dolayı hekimbaşılık vazifesine getirilmemiş, hatta tıbbâ dâir tercüme ve telif ettiği kitaplar uzun müddet padişaha sunulmamış ve dolayısıyla hekimbaşı olamamıştır. Yine, Tercüme kalemi kurulurken mevaliden olduğu ileri sürülerek Tercüme kalemi'ne de tayin olunmamıştır: *Şanizâde Tarihi*, c. IV, s. 34. İbn'ül Emin Bey'in anlattığına göre büyük babası Şeyh Ahmed Dede'nin bir Bektaşî Şeyhi olması, Şanizâde'nin de Bektaşîlikle suçlanmasına vesile olmuş olabilir; F.N. Uzluk, *a.g.e.*, s. 3 ve bk. Bostancıbaşı Defterleri.

⁵⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. III., s. 350, c. IV., s. 510.

⁶⁰ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144, *Tarih-i Cevdet*, c. XII. 213, *Lütfî Tarihi*, C. I., s. 97.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre grub, Ferruh Efendi'nin yalısında haftanın muhtelif günlerinde toplanmaktadır⁶¹. Toplantıların Şanizâde'nin yalısında yapıldığını ifade eden Mahmud Cevad Bey "Cevdet Paşa ekseriya Ferruh Efendi'nin Ortaköy'de vaki sahilhânesinde içtima ederlermiş diyor ise de Cemiyet-i mezkûre azasından olan büyük pederimin⁶² rivayetine göre Ortaköy'de Feriyye saraylarının doğan (doğu) ciheti nihayetindeki karakolhâne mahali Ferruh Efendi sahilhânesi olmayıp Şanizâde merhumun yalısı imiş" demektedir⁶³. Ancak Menakıb'ta,⁶⁴ Cevdet Paşa'da ve Lütfi Efendi⁶⁵de toplantıların Ferruh Efendi'nin yalısında olduğu açıkça belirtilmiştir. Aynı zamanda bu grubun üyelerinin 1826'da sürgüne gönderilmesinden sonra da faaliyetlerine devam ederek yine Ferruh Efendi yalısında toplandıklarına dâir elimizde bilgiler mevcuttur⁶⁶.

Daha önce zikrettiğimiz Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi ise aynı tarihlerde babasıyla birlikte Beşiktaş'ta oturmaktadır. Evlendikten sonra Uzuncaova'daki konağına yerleştiği ihtimali büyüktür. Zira 1815 tarihinde tutulan Bostancıbaşı defterinde Kethüdazâde Hafız Sadık Efendi'nin yalısının kaydına rastlanmış iken, Kethüdazâde'nin yalısı zikredilmemiştir⁶⁷. Bu tarihten sonra II. Mahmud, Kethüdazâde'ye Arap iskelesi (Beşiktaş iskelesinin olduğu yer) yakınında bir ev hediye etmiştir⁶⁸.

⁶¹ *Tarih-i Cevdet*, c. XII., s. 213. Kethüdazâde'nin haftada iki gün bu yalıya gelip ders vermesi ve hafta sonraları toplanıp mısra yarışması yapılması, toplantıların haftanın muhtelif günlerinde yapıldığını göstermektedir. *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213-14.

⁶² Şehitlik Tekkesi Şeyhi Şeyh Mahmud Baba'dan cemiyet üyesi olarak bahsedilmekte ise de, bu zat Kethüdazâde'nin dostu olup yeniçeriliğin ilgasında grupla birlikte sürülmüştür. Beşiktaş grubunun üyesi olduğuna dâir kesin delillerimiz yoktur. *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 211.

⁶³ Mahmud Cevad, *Tarihçe-i Teşkilat*, c. I, s. 69.

⁶⁴ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144, 224.

⁶⁵ *Lütfi Tarihi*, c. I., s. 169.

⁶⁶ Kethüdazâde'nin Bağdat'ta bulunan oğluna yazdığı mektupta "Nadire-i devran İsmail Ferruh Efendi hazretlerinin sahil-hâne-i saadetlerinde idare-i guse-i muhabbet ve güft-u şunud ve lezzet yafte-i tabakçe-i serâir ve şühûd iken Bağdat Heştabad'ta oğlum beyefendiye terkim-i rakime-i muhabbet edeceğim dedim. Buyurdular ki benden dahi Yaver Bey ve Derviş Paşazâde Bey'e selâm yaz" demektedir; Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, *Eşar-ı Kethüdazâde*, Tertip eden Ragıp Hulusi, Dersaadet 1271/1855, s. 3.

⁶⁷ Bk. Bostancıbaşı Defterleri.

⁶⁸ Kethüdazâde'nin Uzuncaova'daki konağında uzun bir müddet oturduğu malumdur. II. Mahmud'un "kendisine evini mi yaptırayım yoksa yeni bir ev mi alayım" demesi üzerine, "Ben bu evden hoşnud değilim bana bir ev alsınlar demiş, bunun üzerine kendisine Arap iskelesi yakınındaki konak hediye edilmiştir. *Menakıb*, 2. bsk., s. 6; Kethüdazâde evlendiği vakit, hanımı babasının evine gelin getirmiştir, *Menakıb*, 2. bsk. s. 86.

Beşiktaş'ın Ortaköy'deki yalılara çok yakın olması, ve Kethüdazâde'nin bu şahıslarla sık sık görüşmesi ve Cevdet Tarihi'ndeki "o zamanın meşahir-i felâsife-i islâmiyeden olan Beşiktaşlı Kethüdazâde Efendi dahi haftada iki gün meclise devam ile gerek Felsefiyât'a, gerekse Edebiyât'a dâir olan mubahasatta bulunmuş"⁶⁹ ibaresinden, Kethüdazâde hocanın da bu gruba katıldığı anlaşılmaktadır.

Bu grubu oluşturan üyelerin biyografileri detaylı bir şekilde incelendiğinde, bir araya ne zaman geldikleri ve faaliyetlerine ne zaman başladıkları hususunda bir takım ip uçları ve bilgiler elde edilebilir.

Bu grubu oluşturan şahısların yetişme şekilleri tahsil hayatları ve yaptıkları ilmi çalışmalara bakacak olursak, aralarında şu ortak özelliklerin olduğunu görebiliriz:

İsmail Ferruh Efendi haricinde diğer bütün üyelerin, medreseden mezun, ve tahsillerini devam ettirerek aklı ve nakli ilimlerde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Ferruh Efendi'nin tahsil hayatı bilinmemekle beraber çok iyi bir tahsil gördüğü hem resmî görevlerinden, hem de tercüme ettiği Tefsir-i mevakıb'tan anlaşılmaktadır. Suvari mukabelecisi iken Londra sefiri olmuş ve daha sonra Şıkk-ı sâlis defterdarlığına kadar yükselmiştir.

İsmail Ferruh Efendi 1797 tarihinde Londra'ya sefaretle gittiğinde, İstanbul'daki İngiliz sefiri Spencer Smith'in İngiliz Hariciye Bakanı Lord Grenwill'e yazdığı resmî yazıda, Ferruh Efendi'nin Özü'lü (Kırım'da) muteber bir tüccarın oğlu olup, ticaret tahsili gördüğü, daha sonra İstanbul'a gelip resmî vazife aldığı ve çok zengin olduğu, ecnebilerle yakın dostluk kurduğu ve Avrupa diplomasisini diğer bürokratlara göre daha iyi bildiği kaydedilmektedir⁷⁰.

⁶⁹ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213.

⁷⁰ 10 Nisan 1797 tarihli Mektup, Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire (The Sublime Porte 1789-1922)* Princeton 1980, s. 130-132. İsmail Ferruh Efendi aslen Kırımlıdır. Tersane ambarı emini olup, 1211/1797 Suvari mukabelesi payesiyle Londra sefiri olmuştur: *Sicill-i Osmani*, c. IV, s. 14. 23 Temmuz 1797'de maiyetiyle birlikte Londra'ya vardı. Osmanlı Büyükelçisi olarak itimatnâmesini 27 Temmuz'da Saint James Sarayı'nda İngiltere Kralı III. George'a merasimle takdim etti: E. Kuran, *a.g.e.*, s. 39. Bu merasimde Kral, Ferruh Efendi'ye işlemeli bohça içinde tezhibli bir Kuran-ı Kerim göstermiştir: *Menakıb*, 2 bsk., s. 38. Ferruh Efendi, İngiltere'nin İstanbul maslahatgüzarı Spencer Smith'e göre "Avrupalılar hakkında bilgi sahibi olan ortayaşta ve malumâtlı bir zattı". İsmail Ferruh Efendi'nin elçiliği siyasi bakımından çok başarılı olmamıştır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye gönderdiği 2. ikamet elçisi vazifesini titizlikle yapmaya gayret göstermiş ve çalışmalarında bir kusuru görülmemiştir. Ferruh Efendi'nin İngiliz devlet adamlarıyla iyi münasebetler kurduğu anlaşılıyor. Ancak İngiltere'de üç yıldan fazla kalmak istemeyişi, onun diploması mesleğinden

Bu dört şahsiyetin Avrupalılarla temas kurdukları ve tanıştıkları Avrupalılara tesir ettikleri gözden uzak tutulmamalıdır.

Ferruh Efendi Londra sefaretı sırasında bir çok önemli zevatla ilişki kurmuştur⁷¹. Umumiyetle bunlar diplomasi mesleğinin icabı olmasına rağmen onun gibi kültürlü ve entellektüel bir adamın Londra'da ayrıca entellektüel ilişkileri de olduğu düşünülebilir.

Şanizâde, iki batı dilini (Fransızca, İtalyanca) konuşan ve o dillerden tercüme yapabilen bir zattı. Şüphesiz, o zamanda bu özelliklere sahip çok az âlim vardı. 1814 yılında İstanbul'a gelen Polonyalı arkeolog Kont Edward Raczynski (1786-1845), görüştüğü Şanizâde için "İstanbul'da babası (dedesi) tarakçılık yapan ve şimdi önemli bir mevkide bulunan birisiyle tanıştım. Kendisi İstanbul'da bilgili bir insan sayılıyordu. Akıcı bir Fransızca'sı vardı. İsmi "Tarakçının oğlu" manasına gelen Şanizâde idi. Dedelerinden bahsederken filozof edasıyla hiç de aşağılatıcı bulmadığı soyadını bildirdi" demektedir⁷².

Yine aynı seyyah, Melekpaşazâde ile de tanışmış ve Osmanlı tarihi ve edebiyatına dâir hemşehrisi Axak'ın tercümanlığı vasıtasıyla sohbetle bulunmuşlardır. Raczynski, Axak tarafından tanıştırıldığı önemli bir kaç Türk dostu için "sonunda bunlardan nüktedan ve açık fikirli bir ikisiyle dostluk kurmaya giriştim" demekte ve Abdülkadir Bey'le geçen görüşmesini aktarmaktadır⁷³.

Sonraları, Meclis-i vâlâ-i ahkâm-ı adliye azası hatta Reisü'l-ülemâ olan Melekpaşazâde, tarihçi Hammer'in de yakın dostuydu. Hammer Melekpaşazâde için "L'un des oulemas les plus érudits de l'empire Turc"

hoşlanmadığını zannettirir: E. Kuran, a.g.e., s. 39. Buna sıhhatinin de tesir ettiği gözden uzak tutulmamalıdır. İsmail Ferruh Efendi Londra sefaretinden döndükten sonra siyasî işlerle pek uğraşmayıp hayatının son yıllarını ilim ve edebiyat çalışmalarıyla geçirmiştir: E. Kuran, a.g.e., s. 41. Menakıbtta, Ferruh İsmail Efendi şuaradan ulemâdan ve müfessirîndendir. Türkçe basma tefsir-i şerifi vardır, Ortaköy'de sahilhânesi var idi. Zâtı Özü'lüdü. O yalı şimdi saraya ilhak olundu. Kabri dahi yine Ortaköy'de yol üzerinde saray duvarının arkasındaki makberededir ve o duvarda makbereye açılır bir küçük kapı vardır. Kabrinde bir küçük pehce ve iki küçük direk taş vardır. Baş taşında "âlim, âmil, kâmil, fazıl, Ferruh İsmail Efendi'nin kabridir" diye yazılıdır. Tarihi vefatı 1252'dir denmektedir: *Menakıb*, 2. bsk., s. 144. Ancak Osmanlı müeffiflerinde ve Sicill-i Osmanide vefat tarihi "Mübarek âdem idi göçtü Ferruh" mısraına istinaden 1256 olarak iddia edilmektedir. Biz de bu tarihi kabul ettik. Ayrıca Ferruh Efendi Büyükdere mescidini yeniden inşa ettirmiştir: *Sicill-i Osmani*, c. IV., S. 14.

⁷¹ E. Kuran, a.g.e., s. 39.

⁷² Raczynski a.g.e., s. 185. (Şanizâde'nin babası ulemâdandır).

⁷³ Raczynski, a.g.e., s. 61-62

yani Osmanlı İmparatorluğunda devrin en büyük alimlerinden biriydi demektedir⁷⁴. Ancak Cevdet Paşa, tarihinde onun ilmî kudretinin az olduğundan bahseder⁷⁵.

Kethüdazâde, medreseden mezun oldukça sonra devrin ileri gelen âlimlerinden ayrı ayrı ders görmüş İslâm felsefesiyle uğraşmış her konuda ders verebilecek vukufta, ileri fikirli bir âlimdi. Birçok millete mensup kimselerle arkadaş olmuş bir zattı. Tahsil hayatı oldukça yoğun geçmiştir. Tahsile küçük yaşta babasının hocalığında başlamış, medrese yanında devrin ulemâsından da ders almıştır. 1210 (1795) tarihinde imtihanla müderris olmuştur. Ancak bununla kalmayarak tahsiline konaklarda devam etmiştir⁷⁶.

Kethüdazâde daha medresede iken Gelenbevi İsmail Efendi'den Riyaziyât ve sâir fûnûn dersleri almıştır⁷⁷. Müderris olduktan sonra Palabıyık Mehmed Efendi'den⁷⁸ Heyet (Astronomi) dersleri almıştır. Bu arada Hoca Neşet Efendi'den Farsça Saib-i Tebrizî Divanını okumuştur⁷⁹. Fatih dersiâmlarından Tırnovalı Müftizâde Abdurrahim Efendi'den 1812'de vefat edinceye kadar resmi tahsilde okutulan kütüb-ı mürettebatı Akaid-i Celâl'e kadar okumuştur. Kalan dersleri Milas'lı Müftizâde Abdurrahim Efendi'den tamamlayarak icazet almıştır⁸⁰. Bunlardan başka, Vakanüvis Ahmed Asım Efendi, Ayvansarayî Münzevî Afif Salih Efendi, Reisül-müneccimin Rakım Efendi, Biraderzâde Hafidi Sakıb Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi, Laz Mehmed Efendi ve Bulgarî İsmail Efendi'lerden başka başka ilimlerde ders görmüş ve böylece yetiştirilmiştir⁸¹.

⁷⁴ Hammer P.J. von, *Histoire de l'Empire Ottoman*, c. XVII, Paris 1841, s. Post-face XXII.

⁷⁵ "Abdülkadir Bey ashab-ı ilm ve fazldan değil ise de, sırf cahil de değil idi nisbeten ashab-ı malumâtta ve muhibb-i ulûm ve maarif olan zavattan idi". *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

⁷⁶ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 500.

⁷⁷ Gelenbevi İsmail Efendi 1791 tarihinde Yenişehir'de vefat etmiştir. Bu yüzden Hoca Efendi Gelenbevi'den 1789 tarihinden evvel ders görmüş olmalıdır.

⁷⁸ Palabıyık Mehmed Efendi (1804) Asrın en büyük alimlerinden *Menakıb*, 2. bsk., s. 5.

⁷⁹ Neşet Efendi (1807), *Menakıb*, 2. bsk., s. 5.

⁸⁰ *Menakıb*, 2. bsk., s. 2.

⁸¹ Tevhid Efendi'nin yazdığı Kethüdazâde'nin tercüme-i halinde ve Emin Efendi'nin zeylinde bu hocalar belirtilmiştir. *Menakıb*, 2. bsk., s. 2-5: Arif Efendi 1795'de müderris olduktan sonra ilmiye derecelerinde yükselerek 1822'de Halep Kadısı olup bilfiil Haleb'e gitti ve müddetini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü. 1832'de Bursa Kadısı oldu, 1836'da Mekke payesini aldı. İki sene sonra da, 1838'de II. Mahmud tarafından İstanbul Payesi verildi. Bilfiil İstanbul kadılığı teklif edilmişse de kabul etmemiştir. 1847'de Anadolu Kazaskerliği payesine yükseltilmiştir. Kendisine tevcih edilen bütün ilmiye rütbelerini hiç kimseye boyun eğmeden ve kapı aşındırmadan elde etmiştir. Mizacı itibariyle zaten rütbe ve payeye iltifat etmeyen bir âlimdi; İ.H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 500.

Bir “kuruluş” olarak böyle bir “Cemiyet” var olmamakla beraber bu entelektüel grubu oluşturan ve “Cemiyet”in idarecileri oldukları ileri sürülen şahıslar arasında müşterek bir hususun var olduğu muhakkaktır. Bu ulemâ grubunun İslâm kültürünü çok iyi bilmekle beraber, o zaman medreselerde eğitimi ihmal edildiği ileri sürülen felsefe ve matematik gibi ilimlerin tahsilini yapmış, Batı kültürüne ve Batı’dan gelecek yeniliklere açık şahsiyetler oldukları anlaşılmaktadır.

Bu şahısların, yeni ilim ve fikirlerden elde ettikleri kadarının İslâmiyetle ve kendi kültürleriyle bağdaşması hususunda, endişelerinin olmadığını söyleyebiliriz. Bu grubun oluşmasında yeni kurulan mekteplerin ve mühendishânelerin geniş tesiri olduğu görülmektedir. Şanizâde gibi bir ansiklopedistin doğmasına bu tesirin katkısı açıkça görülmektedir.

Kethüdazâde gibi bir ilim adamının matematik dersi veren ulemâdan gördüğü dersler yanında Osmanlı matematiğinde klasikten moderne geçiş halkasını oluşturan Gelenbevi hocadan ders görmesi, onun tesiriyle Hendesehâne’ye derse gitmesi, bu tesire başka bir örnektir.

Avrupa’dan bazı kültür tesirlerinin İstanbul’da yaşayan gayri müslim teb’aların katkısıyla⁸² olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Rumlar ve daha az ölçüde Ermeniler’in batı kültürünü yakından tanıma imkanları vardı. Bunlar arasındaki zengin ailelerde uzun müddet için çocuklarını İtalyan Üniversiteleri ve bilhassa Padua’ya eğitime gönderme geleneği vardı⁸³.

Böylece bunların gerek lisan bilgisi, gerek zihniyetleri bakımından zamanın yeni Batı fikirlerine açık olmaları tabii idi. Avrupa’da okuyan gayri müslim aile çocuklarının tesiri sınırlı dahi olsa ilişkide buldukları şahıslara bu hususlarda haber aktarmaları hiç te uzak bir ihtimal değildi. Meselâ Kethüdazâde’nin Frenk mekteplerinde okutulan dersler hakkındaki fikri⁸⁴ bu etkilenmeye bir örnek olarak görülebilir.

Kehüdazâde’nin, Batı’da, İslâm kültürü üzerinde yapılan çalışmalardan da haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Menakıb’ta Endülüs, Mısır ve İstanbul gibi İslâm kültürünün baş merkezlerinin kültür faaliyetlerine işaret edildikten sonra İslâm kültürünün yüceliğinin Batı tarafından da kabul edildiğini, Gazâlnin İhyay-ı Ulûmi’-d-dîn adlı

⁸² B. Lewis, “The Impact of French Revolution on Turkey”, *Journal of World History*, c. /2, 1953, s. 113.

⁸³ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁴ *Menakıb*, 2. bsk. s. 41.

kitabının Almancaya tercüme edilerek, altı defa basıldığını⁸⁵ ve Batı'da başta Kuran-ı Kerim olmak üzere İslâmiyet'e ait eserlerin tercüme edildiğini bize aktarmaktadır.

Modernleşmeye ve gelişmeye karşı açık tavır içinde olduğu her vesile ile karşımıza çıkan Kethüdazâde genelde liberal hareket etmektedir. Bu tavırlar arasında kiliseye gitmesi, burada sarığı ve cübbesiyle oturması, frenklerle ahbablık etmesi⁸⁶, yine baloya gitmesi⁸⁷, Frenk mekteplerinde okutulan derslerin mahiyetini bilmesi sayılabilir⁸⁸. Avrupa hayat şekli hakkında da bilgisi olduğunu şu satırlardan anlıyoruz: “1252/1836 tarihlerinde Beşiktaş'ta Maçka'da yıkılıp yerine Tüfenk anbarı yapılan Mekteb-i Harbiye'de köpek arabası icad ettiler. Beşikta pazarında arabayı köpeklere çektirip sebze ve eşyayı arabaya koyup mektebe götürürler idi. Hoca Efendimiz'in evinin önünde ekmek verdikleri köpeği de aldılar mektebe götürdüler, efendim bu köpek arabası Frengistan'da vardır amma bu köpekler başka soydur, bizim köpeklerin cinsinden değildir. Bu bizim fukara köpekler ona tahammül edemezler, o iş için yaratılmış değildir”. Kethüdazâde, daha sonra köpek arabasını lağvettirir⁸⁹

Kethüdazâde'nin Batılıları takdir ettiğini ve bazı mukayeseler yaptığını görürüz. “Hoca Efendi, ben, bizim münasebetsiz işlerimiz için gâvurlardan utanırım; bizimkileri kaydetmem, bizimkiler bilmezler anlamazlar. Biz gâvurları birşey bilmez sanırsanız onlar umur-ı dünyadan her şeyi bilirler”⁹⁰ derken, bunun yanında Batı ile münasebetlerde belli bir sınır çizmiştir. Bu sınır hakkındaki fikrini, kendisiyle devlet ricâli arasında vuku bulan bir tartışmadan anlayabiliriz. Bu tartışmaya giren devlet adamlarının kim olduklarını bilmemekteyiz. Ancak Kethüdazâde, tartışmada açıkça, bazı devlet adamlarının “irtikap, ihânet ve hıyanet” içinde olduklarını ve devletin başkasını düşünmeyip kendilerini düşündüklerini, bunun “akılsızlık, hainlik” olduğunu ve devleti çökerteceğini söylemektedir. Bu devlet ricâli arasında, Avrupa'da bir çok küçük devletin var olduğunu bu küçük devletlerin büyük devletlerle iyi geçinebildiğini, Osmanlı Devleti'nin de onlar gibi Avrupa ile geçinebileceğini ileri sürenlere, diğer bir ifadeyle Avrupa'ya total entegrasyon fikrinde olanlara karşı tez olarak Kethüdazâde

⁸⁵ *Menakıb*, 2. bsk. s. 282.

⁸⁶ *Menakıb*, 2. bsk. s. 148.

⁸⁷ *Menakıb*, 2. bsk. s. 148.

⁸⁸ *Menakıb*, 2. bsk. s. 41.

⁸⁹ Frenklerin dondurma yediklerine dâir verdiği malumât, *Menakıb*, 2. bks., s. 119, 185.

⁹⁰ *Menakıb*, 2. bsk. s. 296.

şu fikirlerini ileri sürmektedir: “Bize onların gidişi uymaz” diyerek Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki en önemli farkın “Din” olduğunu belirtmiştir. Avrupa tarzı giyim-kuşam, mimari, bina ve sair hususta özenmelerin tamamen kaldırılması, giyim-kuşamın, binaların mimari tarzının, sosyal hayat şeklinin kendine has olmasını, gereksiz harcamaların tasarruf edilerek Devlet kaynaklarının tamamen güçlü kara ve deniz orduları ve onlar için gerekli bütün levazımât ve ihtiyaçların karşılanmasına sarfedilmesi gerektiğini belirtmiştir. Başka türlü, gerek Osmanlı Devleti’nin, gerek tebaasının kurtulamayacağını, tarihten Abbasi Devleti’nin çöküşünü örnek olarak göstererek açıklamış ve şöyle devam etmiştir: “Bizim bu gidişimiz Devlet-i Abbasiyenin gidişine benzer. Zira onlar devletlerinin iradını levazımât-ı seferiye’ye sarf etmeyip, telezzüat-ı nefsariyelerine sarf ettiler”. Böyle gaflet içinde olmaları neticesinde devletin ve hükümdarın düştüğü durumu açıklayarak Hülâgu Han’ın Abbasi Devleti’ni yıktığı gibi, ders alınmazsa, Rusya’nın da Osmanlı Devleti’ni aynı şekilde yıkabileceğini söylemektedir⁹¹.

Kethüdazâde, Avrupa’dan bu tür özenmelerin alınmasına karşı çıkarken, harp sanayi ve sair faydalı teknik ve ilimlerin alınmasını tasvib etmektedir⁹².

Batı kültürünü değişik yönleriyle tanıma imkânı bulan ve Avrupa dillerinden Fransızca’ya belirli bir ölçüde aşına⁹³ olduğunu bildiğimiz Kethüdazâde ayrıca, yabancı lisanın önemini kavrayarak talebelere öğretilmesini ve bundan büyük faydalar sağlanacağını, “Fünûn-ı harbiye ve Sanayi-i nariye”den bazı şeyleri onların telifatlarının içinde görmek, bilmek için Fransızca’yı öğrenmenin ehl-i hünere vazife olduğunu⁹⁴ söylemekle beraber bu işin dikkatli yapılmasını ve talebelerin yabancı kültürün etkisi altına girmemesinin temin edilmesini istemektedir.

“Bizim muradımız evlad ve ahfadımıza sanâyi kabilinden olarak elsine-i ecnebiyeyi öğretmektir. Yoksa ayin-i nasraniyeyi öğretmek değildir. Zira lüzûmu yoktur. Hurufât ve kavaid ve terkiibini beyan eden kitaplar okutturmalı zira hiç bir millet yoktur ki kendi ilm-i hâlini okumadan elsine-i

⁹¹ *Menakıb*, 2. bsk., s. 48.

⁹² *Menakıb*, 2. bsk., s. 130.

⁹³ O tarihte (Nizam-ı Cedid devrinde III. Selim saltanatının son yıllarında) Hoca Efendimiz dahi bir Amerikan papazından Fransızca’ya başlamış ise de Sultan Selim-i merhûmun şehâdeti vuku’ bulduğundan ehl-i hünere fütûr geldi, Fransızca’yı bıraktım buyurdular” *Menakıb*, 2. bsk., s. 259.

⁹⁴ *Menakıb*, 2. bsk., s. 259.

ecnebiyeyi okusun. Çünkü okuturlarsa o çocuklar kendi milletinden çıkar, o okudukları lisanın kavminden olurlar”⁹⁵ demektedir.

Genç nesillerin yabancı kültürünün etkisinde kalmaması için önce kendi dinlerini öğrenmeli diyen Kethüdazâde, islâm dinini “hem dünyanın hükümet ve idaresi ve muamelât-ı cariyesi hem de umur-ı uhreviya ve ulviyyesi vardır, mükemmelidir”⁹⁶ şeklinde görüşlerini bildirmektedir.

Batıda gelişen mekanik ilmi hakkında da bilgisi olan Kethüdazâdenin bu ilim karşısında çok ilgi çekici bir tesbiti vardır. Bu husustaki görüşleri oldukça önemlidir. Çünkü, o zamana kadar başka Türk ilim adamında rastlamadığımız bazı mukayeseleri Kethüdazâde’de bulmaktayız.

Nitekim “Cerr-i eskal” (Mekanik) demek ağırlıkları çekmek ve çekici mânâsındadır. Cerr-i eskal ilmi bir ilm-i mahsustur bu kadar bin yıl evveli hükemâ telif etmişler kitaplar yazmışlar öyle durur idi. Sonra frenkler bu kitaplarla iştigal edip bu ilmi ilerlettiler, ne kadar fabrikalar, vapurlar, makineler, çarklar, dolaplar varsa hep bu ilimle olur”⁹⁷ şeklinde bilgisini özetleyen Kethüdazâde Batı’da bu ilme karşı olan tavır ile Osmanlı Devleti’ndeki tavır arasındaki farkı şu şekilde özetlemektedir:

“Frenkler hem ilmîni okurlar hem ameliyatını icra ve tecrübe ederler, devletleri eshab-ı tecrübeye yardım ederler”, onun kanaatine göre Batı devletleri boşuna paralarını sarf etmezler “ameliyatı tecrübe-i alât ile olur, alât para ile olur bizde ilmî okunsa da ameliyatının icrâsı kalır oralarını kimse vazife edinmez bizde eshab-ı menasib parayı almaya alışmıştır, vermeye alışık değildir. Böyle iyi şeyleri iptida büyüklerimiz (padişahımız)⁹⁸ tutmalı alt tarafı dahi ona bakarlar. Frengistan öyle ilerledi”, demektedir.

Burada Kethüdazâde’de, çağdaşı olan veya daha sonra nesillere mensub devlet ve fikir adamlarından farklı olarak batı bilim ve teknolojisi karşısında yeni bir fikir görüyoruz. O da, bilim’in okutulması, tatbikatının yapılmasından başka, “tecrübe” denilen yeniliklerin icad edilmesi ve bu yenilikleri yapmak isteyenlere devletin destek olması gerektiğine işaret etmesidir.

⁹⁵ *Menakıb*, 2. bsk., s. 281.

⁹⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 281-82.

⁹⁷ *Menakıb*, 2. bsk., s. 130.

⁹⁸ *Menakıb*, 2. bsk., s. 130; 1. baskısında (Padişahımız) olarak geçmektedir. *Menakıb*, 1. bsk., İstanbul 1294, s. 126.

Kethüdazâde, İngilizce'den Türkçe'ye coğrafya kitabı tercüme eden bir papazın eserine yazdığı takrizde, Coğrafya ilminin faydalarını ve Sultan II. Mahmud'un bu ilme verdiği önemi anlatmaktadır. Kethüdazâde şöyle diyor: "Mevad-ı askeriyye'ye kemal-ı dikkat ve umûr-ı harbiyye'ye dâir fûnûna rağbet buyurmalarıyla nice mektepler inşasına himmet-i şahâneleri mebzul ve bu fenler nezd-i daveride makbul olmağla fenn-i coğrafya kim zabitan-ı askeriyyede ve ricâl-i devlete ehemm-ü elzem bir ilm-i celilü'ş-şan olduğu cümle indinde müsellemdir." Coğrafya ilmini teşvik maksadıyla Amerikalı bir Coğrafyacının telif ve tersim ettiği bu atlas, Osmanlı imparatorluğunun üç kıtada idaresi altında bulunan eyaletleri ve yerleri ihtiva etmektedir.

Kethüdazâde'nin yeni nizam hakkındaki düşüncelerini burada belirtmişti ve bunu tasvib etmesi onun yenilik taraftarı bir kişiliği olduğunu bize açıkça göstermektedir. Menakıb'ında da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra nizam askeri için okullar açılmasının görüşüldüğü toplantıya katılması da bu düşüncemizi teyid etmektedir⁹⁹.

Beşiktaşlı ulemâ grubunun yetiştirdiği talebeler konusuna gelince, elimizdeki kaynaklardan, bu grubun belli başlı isimleri arasında, Ferruh Efendinin "terbiye kerdesi" olan şair Fehim Efendi¹⁰⁰ bilinmektedir. Kethüdazâde'nin ise birçok talebe yetiştirdiği, menakıbından istihraç edilerek İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından ortaya konmuştur¹⁰¹. Bunlar arasında Tevhid Efendi¹⁰², Çerkeşli Memed Rafi Efendi¹⁰³, Muzikay-ı hümayun Farsça hocası Emin Efendi¹⁰⁴, Murad Molla Şeyhi¹⁰⁵ sonradan

⁹⁹ *Eşar-ı Kethüdazâde*, s. 3; *Menakıb*, 2. bsk., s. 226.

¹⁰⁰ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144, *Tarih-i Cevdet*, c. XII., s. 214, Fehim Efendi 1203/1787-88. İstanbul'da doğdu. Birçok memuriyette bulundu. Ferruh Efendi'den ders almıştır. 13 Mart 1846'da ders verdiği dair, *Tezakir*, c. IV., 40 cüz, s. 13, yine F. Aliye Hanım, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰¹ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁰² Dülgerzâde Şeyhi Hakkı Efendi'nin oğlu olan Tevhid Efendi 1870'de vefat etmiştir. Matematiğe ait eserleri vardır. Rumeli Kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Tevhid Efendi de kendi konağında ders vermiştir. *Menakıb*, 2. bsk., s. 100; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*, c. III, İstanbul 1342, s. 258.

¹⁰³ Çerkeşli Mehmed Efendi Hazine-i hümayûn hocalarından olup Rumeli kazaskerliği payesine kadar yükselmiştir. Değerli bir âlim olup Anadolu müfettişi iken 1840'ta hastalanarak Balya'da vefat etmiştir. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını müteakib, sarayda kurulan ulemâ heyeti arasında bulunarak Kethüdazâde'yi sürgüne gönderilmekten kurtarmıştır. *Menakıb*, 2. bsk., s. 34; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 513, not 73.

¹⁰⁴ Emin Efendi menakıbı tertip eden zat, Kethüdazâde'nin talebesi.

¹⁰⁵ Murad Molla Şeyhi Mehmed Murad Kethüdazâde'nin talebesinden Çarşamba'da Mevlevihânenin şeyhi; Cevdet Paşa bu tekkeye sıkça gidip Mehmed Murad'tan Mesnevi dersi almıştır.

Müşirliğe kadar yükselen Nusret Efendi (Paşa)¹⁰⁶ Tersane mektupçusu Ali Said Efendi¹⁰⁷, ayrıca müneccim başı İbrahim Edhem Efendi, Tersane muhasebecisi Dede İsmail Efendi, şair Safvet Efendi sonradan vezir olan Kabulî Mehmed Paşa ve sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, sadrazam Mithat Paşa ve Hâcegân Süleyman Ruhi Efendi sayılabilir.

Bazı çalışmalarda bu isimler “Cemiyet”in yetiştirdiği talebeler olarak gösterilmektedir¹⁰⁸.

Bu araştırmanın belirli bir noktasında Beşiktaşlı bir grup âlimin bugünkü mânâda bir “İlmî Cemiyet” kurmadıklarını ileri sürmüş bulunuyoruz. Bununla beraber, bu grup şeklen ve hukuken “Cemiyet” teşkil etmediği halde, aralarında belirli bir ilmi ve entellektüel beraberliğin bulunduğu grup üyelerinin, müşterek vasıflara haiz olmaları ötesinde, müştereken hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Üzerinde önemle durduğumuz Beşiktaş Grubu her şeyden evvel o zamana kadar bilinen konaklarda sürdürülen eğitim ve kültür faaliyetlerinden farklı yönleri bulunduğu muhakkaktır. Dönemin birden fazla, ülemâsının bir araya gelip ders vermesi ve bu şahısların umumiyetle aydın, ileri görüşlü, tabii ve riyazî ilimlere yatkın hatta batı düşüncesiyle tanışmış kimseler olması iddiamızı doğrular niteliktedir.

İşte bu grubun üyelerinin bir yerde toplanıp ücretsiz ders vermeleri, ilmi politik ve edebî sohbetlerde bulunmaları, aynı dönemdeki diğer mahfellerden ayrılarak daha özel bir mahiyet kazandığını bize göstermektedir. Bu ilim adamları grubu arasında bir nevi beraberlik olduğunu ispatlayan çok açık deliller vardır.

Grubun mutad harcamalarının hârifane olarak diğer bir ifadeyle, dostça¹⁰⁹ arkadaşça, herkesin kendi gücü kadar bir ödeme yaparak, karşılanması, azâlardan herhangi biri bir vazife ile taşraya çıkacak olsa yine

¹⁰⁶ Nusret Efendi (Paşa) Sultan Mehmed zamanında Mızıkay-ı hümayûn'da nefer iken Kethüdazâde'den okumuştur. *Menakıb*, 2. bsk., s. 6. Nusret Paşa çok yaşamış, 1894'te ölmüştür. Malumâtlı, yabancı dile aşına, Avrupa'ya tahsile gitmişti, bir coğrafya atlası ve küre-i musattahası vardı. Uzunçarşılı, a.g.m. s. 513, not 74.

¹⁰⁷ Ali Said Efendi [Tersane mektupçusu] hakkında malumâtımız yoktur. Recai Efendinin oğludur.

¹⁰⁸ Şerif Mardin, bu talebeleri cemiyetin yetiştirdiği zatlar olarak göstermiştir: Şerif Mardin, *The genesis of Young Ottoman Political Thought*, Princeton 1962, s. 231.

¹⁰⁹ Ebüzziya Tevfik Bey, Arifane lafzının galat olarak kullanıldığı aslının hârifane - arkadaşça- olması gerektiğini belirtmektedir. *Mecmua-ı Ebüzziya*, c. IV., cüz 39, 1 safer 1302, s. 1238.

hissesine düşen miktarı muntazaman göndermesi ¹¹⁰ bize bu grup azâları arasındaki “beraberliğin” ve “müşterek hareketin” bu teşkilat zihniyetinin varlığından doğduğunu ve bunun Osmanlı devletindeki ilk uygulama olabileceğini göstermektedir. Ferruh Efendi’nin üç yıllık Londra sefreti sırasında edinmiş olduğu intibalarının da böyle bir grubun teşkilinde etkisinin olabileceğini bize, ister istemez düşündürmektedir.

Yukarıda bahsettiklerimizin yanında, Yeniçeri vakasında Bektaşilerin nefyi sırasında Ferruh Efendi, Şanizâde, Melekpaşazâde, Kethüdazâ’nin birlikte nefyedilmek istenmesi ve hepsinin Bektaşilikle itham edilmesi ¹¹¹ de onların bazı resmî makamlar tarafından tek bir “Grup” olarak görüldüğünü de göstermektedir.

Bu hususta Cevdet Paşa’nın naklettiği bilgiler konuyu aydınlatıcı mahiyettedir. Buna göre 1826 Temmuz’unda Bektaşi tekkelerinin kapatılması ve Bektaşilik yoluna sapanların cezalandırılması hususunda sarayda toplanan mecliste, alınan kararlar arasında bu tür kimselerin bir daha İstanbul’a dönmek üzere sürgüne gönderilmesi cezası da var idi. İşte bu şekilde cezalandırılanlar arasında Şeyhülislam Mekkizâde’nin damadı Sudûrdan Murad Efendizâde Arif Efendi de vardı ¹¹². Cevdet Paşa, bu şekilde sürgüne gönderilenlerden bahsederken Beşiktaş Grubu hakkında söylediği sözler düşündürücüdür. Zira bu grup için “Gariptir ki -niçin bu yolda itham edildikleri anlaşılammış- bu sırada Anadolu payelilerinden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, Mekke-i Mükerreme payelilerinden Vakanüvis-i Sabık Şanizâde Mehmed Ataullah ve Şikk-ı Salis Defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi Bektaşilikle itham olunarak birer mahalle nefyedildiler”. Bursa’ya nefyedilen Ferruh Efendi yazmakta olduğu Tefsir-i Mevakıbı tamamlamak üzere menfası Kadıköy’ne tahvil olundu. Yine Cevdet Paşa bu zatlar için “Bektaşilikle hiç taalluk ve münasebetleri yok idi ¹¹³ hatta Bektaşilere dair Saray-ı hümayûn Câmi-i şerifi’nde akd olunan meclis-i meşverette Abdülkadir Bey Bektaşiler aleyhinde atıp tutmuş ve o kadar ileri gitmiş idi ki bayağı kerâmet-i evliyayı inkâr mertebesine varmış idi” diyerek şöyle devam etmiştir. Bu “Abdülkadir Bey ashab-ı ilm ve

¹¹⁰ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213.

¹¹¹ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

¹¹² Arif Efendi (Damadzâde), Sudûrdan Murad Efendi’nin oğlu olup Şeyhülislam Mekkizâde’nin damadıdır. Müderris olduktan sonra 1214/1799’da Yenişehir, 1223/1808 Busa, 1231/1816’da Mekke Mollası, 1236/1821’de İstanbul payesi almıştır. En son 1241’de Anadolu payesi alıp aynı tarihte Bektaşilikle itham edilerek Güzelhisar’a nefyedilmiştir, *S.O.*, c. III, s. 271.

¹¹³ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

fazıldan değil ise de ashab-ı malumattan muhibb-i ulûm ve maarif olan zevattan idi. Fakat mezhebi meşrebinden geniş lâubali bir adam idi. Binaenaleyh ana tabii, dehri dense yakışık alırdı amma Bektaşilik efkârından pek uzak idi”. Yine Ferruh Efendi için Cevdet Paşa “Londra’da sefirlik etmiş, ecanib nazarında dahi gayet makbul ve muteber bir zat-ı nadirü’l-sıfat idi. Böyle ma’murü’l-cevanib bir adamı Bektaşilik ile itham eylemek nekadar insafsızlıktır” demektedir ¹¹⁴.

Cevdet Paşa, Şanizâde için ise ulûm-ı riyâziye ve tabiiyede mahir ve ilm-i tıbta emsali nadir, zatıyla iftihar olunur bir zat-ı memduhü’l-meâsir olup Bektaşilik efkârından pek baid idi” ¹¹⁵ şeklinde bir açıklama yaptıktan sonra, Hekimbaşı olur diye, korkusundan Mustafa Behçet Efendi’nin onu istirkap edip önce azlettirmiş daha sonra da nefyini de istemiştir. Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi de Şanizâde gibi aynı şekilde itham edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz meşveret meclisinde bulunan Kürt Abdullah Hoca “Kethüdazâde Bektaşidir, mezhebsizdi, Şanizâde’yi nefyettiğimiz gibi anı da nefyedelim” demiş ayrıca “dini düzeltereğiz diye bağırır imiş”. Ancak bu mecliste bulunan ve daha sonra Anadolu’yu teftişe memur kılınmış bir çok resmi vazifeler yanında kadılıklar yapmış Çerkeşli Mehmed Efendi’nin müdafaasıyla sürülmekten kurtulmuştur. Çerkeşli Mehmed Efendi “adam, utanın hepinizin hocasıdır. Ben de kendisinden okudum, bilirim mezhebi itikadı pak bir adamdır” diyerek meclistekileri ikna etmiştir ¹¹⁶.

Hadiselerin seyri ve yeni bulduğumuz bir vesika bunların Bektaşilikle ilgisi olmadığını ortaya koymaktadır ¹¹⁷. Bu belgede Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’nin Melekpaşazâde Abdülkadir Efendi ile yine ulemâdan Murad Efendizâde Bursa Kadısı Mehmed Arif için Sadarete yazmış olduğu resmî bir yazıda bu iki kişinin “umûr-ı dîniyelerinde mübalât etmeyerek rafz ve ilhad eshabıyla ülfet ve ihtilât ve bu misullü mezaheb-i fasideye temayül eylemiş oldukları” nı belirterek nefileri için hüküm çıkarılmasını istediği görülmektedir.

Şeyhülislâm tarafından yazılan belgede Bektaşilik suçu zikredilmediği halde bu iki kişi ile ilgili çıkan hükümde “Zamane Bektaşiliği yoluna

¹¹⁴ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213.

¹¹⁵ Aynı yer.

¹¹⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 34-35.

¹¹⁷ 4 Zilhicce 1241/10 Temmuz 1826 tarihli Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi işaretleriyle ve Evail’i Zilhicce 1241/7-16 Temmuz 1826 tarihli hüküm müsveddesi: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Adliye, No. 2002, 2002/1.

saptıkları”na dâir bir ibare bulunmaktadır. Bu işaretin Şeyhülislâm’ın yazısında olmaması ve sonradan konulması, siyasî bir suçlama olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu tür hükümlerin o tarihte Bektaşilik’le ilgisi olsun veya olmasın nefyedilenler hakkında, hükümlerin aynı ibarelerle tanzim edildiği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Şanizâde’nin sürgüne gönderildikten iki ay sonra itlakına dâir fermanın gelmesi¹¹⁸, Ferruh Efendi’nin menfasının, Kadıköy’e tahvil edilmesi, Melekpaşazâde’nin bir yıl sonra 1243/1827’de İstanbul Kadılığı’na getirilmesi¹¹⁹ bunların Bektaşilik’le alâkaları olmadığına bir işarettir. Melekpaşazâde’nin 1244/1828’de Anadolu payesi almış olması 1250/1834’de Anadolu Kazaskeri ve 1257/1841’de Meclis-i Vâlâ Aza’lığına getirilmesi gözden uzak tutulmamalıdır. Hatta bu göreve tayininde “Kavanin-i Şerriyye icabınca bazı dirayetkâr zevatın Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye’ye memur tayin kılınmaları lazımeden ve umur-ı idare-i cenab-ı cihanbanî muktezay-ı celilinden olduğuna ve sudûr-ı kiramdan Melekpaşazâde faziletlü Kadri Bey”¹²⁰ şeklinde kullanılan bir ifadeden ve böyle bir vazifeye layık görülmesinden Bektaşilik’le ilgisi olmadığı açıkça görülmektedir.

Sözü edilen bu zevatın dostları arasında Bektaşi şeyhlerinin bulunması, meselâ Rumelihisârı şehitlik tekkesi Şeyhi Mahmud Baba gibi, bunların Bektaşi olduğunu göstermez¹²¹.

19. asrın başlarında, bilhassa 1820’lerde imparatorlukta görülen kargaşa ve istikrarsızlık ortamı içinde Sultan II. Mahmud bir takım tedbirler almıştır. Kethüdazâde’nin Beşiktaş’ta görüştüğü zatlardan bazılarının gece toplanarak politik tartışmalarda bulunmaları bu kargaşa ortamına iyi bir örnektir. “O vakit sultan Mahmud’a bazı adâ Efendim Beşiktaş’ın söz-anları geceleri bir yerde toplanıyorlar da devletçe kelâmlar ediyorlar derler. Sultan Mahmud zarif Padişah anlar kimlerdir isimlerini yazın bana getirin der. Yazarlar getirirler bakar ki içlerinde Recai Efendi’de var şunu gördünüz mü? der eğer içlerinde olmayaydı ne deseniz inanırdım lakin bu adam kendisini bilir adamdır anın meclisinde münasebetsiz lakırdı ve yolsuz birşey olmaz der. Bu keyfiyeti gece

¹¹⁸ F.N. Uzluç, a.g.m., s. 3.

¹¹⁹ S.O., c. III., s. 350.

¹²⁰ 24 Ramazan 1255/1 Aralık 1839 tarihli Buyruldu, ve 24 Zilkade 1255/29 Ocak 1840 tarihli İrade-i Seniyye ile Meclis-i Vâlâ azalarına verilen Nişanlar, Cevdet Adliye, nr. 1752 ve İrade Dahiliye, nr. 267.

¹²¹ Mahmud Cevad, *Tarihçe-i Teşkilat*, c. I., s. 69.

toplananlar duyarlar artık toplanmazlar dağılırlar. Hoca Efendimize gece bunların içinde bulunmaz zira Hoca Efendimizin adeti gece başka yerlerde kalmaz, merakım vardır evi bırakmam buyururlardı bu zevat ile gündüz görüşürlerdi”¹²². Bu arada devlete karşı harekette buldukları zannıyla bu grubun mensuplarına karşı padişahın böyle bir tutum almış olması da muhtemeldir.

Bütün bunlar, Cevdet Paşa'nın ve diğer kaynakların bu zevatın kesinlikle Bektaşilik'le ilgisi olmadığı şeklindeki görüşünü desteklemektedir.

Netice olarak, incelediğimiz bu dönemde, Osmanlı Eğitim sisteminin temelini teşkil eden Medrese ve Enderûn Mektebi yanında ve onun tamamlayıcısı niteliğinde bir sistemin daha mevcudiyeti ortaya çıkmıştır. Bu sistemin, câmî, tekke ve zaviyeler de olduğu kadar bazı zenginlerin, devlet ve ilim adamlarının konaklarında sürdürülen eğitim ve kültür faaliyetleri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu meyanda, İstanbul'da Beşiktaş semtinde, devrin ileri gelen dört ilim adamının kendi aralarında oluşturdukları entellektüel grub, hem klasik İslâm kültürüyle hem de yeni Batı kültürüyle tanışma imkânı bulmuş olduğundan, bu devirde önemli rol oynamıştır.

Ancak bu grub hakkında yaratılan ilmî cemiyet imajının yanlış olduğunu ve bu imaj etrafında kurulan temeli olmayan bir takım fikirler, hükümler ve fantezilerin varlığının devrin sarıhçe anlaşılmasını engellediğini belirtmekte yarar görüyoruz.

Denilebilir ki, Beşiktaşlı bu ulemâ grubu, İslâm-Batı arasında din dışı konularda uyuşmanın mümkün olduğuna, din konularında ise müsamaha-yaya dayalı bir anlayışın kurulabileceğine, fen, bilim ve insanın günlük hayatını daha kolaylaştırıcı bir takım Batı tekniklerinin kabul edilebileceğine inanmaktaydı.

II. Mahmud, başlattığı köklü reformlar arasında, Osmanlı geleneği içerisinde o zamana kadar sürdürülen eğitim sistemini ıslah etme yerine Batı tarzı yeni eğitim müesseselerini kurmayı tercih etmiştir. Böylece birbirinden farklı iki ayrı felsefe ve dünya görüşüne dayalı sistem ortaya çıkmıştır. Bu sistemler önceleri yanyana bulunurken ileride karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır.

Tanzimat öncesi İslâm'a dayalı Osmanlı kültürünü, Batı bilim ve medeniyeti ile bir çok sahada telif etmeye çalışan ve modern bilimin İslâm

¹²² *Menakıb*, 2. bsk. s. 143-144; Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 230.

dinine ters düşmediğini, hatta bir çok yönüyle bağdaşabileceğine inanan bu grup ulemânın temsil ettiği düşünce tarzı Batı'yı aynen kabul veya reddeden iki zıt cereyan dışında ayrı bir fikrî cereyan olarak ele alınmalıdır. Bu cereyanın ilk temsilcilerinden birinin Erzurum'lu İbrahim Hakkı (1730-1780) olduğu muhakkaktır.

Muhalifler tarafından “umûr-ı diniyelerinde mübalât etmeyerek rafz ve ilhad eshabıyla ülfet ve ihtilat ve bu müsüllü mezahib-i fasideye temayül eylemek” ile suçlanan bu ulemanın uzlatırıcı felsefeleri o devirde destek görmüş olsa idi, belki de bir iki nesil sonra 1848'de Tıbbiye'de “Eh! Monsieur, ce n'est pas au Galata Sérai qu'il faut venir chercher la religion”¹²³ diğer bir ifadeyle, dini arıyorsanız Galata Sarayı'nda bulunmaz diyen ve mensup olduğu toplumun kültürünü oluşturan temel unsurları reddeden, sosyal muhiti ile yabancılaşan aydın tipi yerine farklı bir aydın tipi doğar ve toplumda bu tip aydınların daha büyük ağırlık ve tesirleri olurdu.

¹²³ Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny*, London 1850, s. 268.